

УДК 94 (477.63):821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8>

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НОВЕЛИ ЮРІЯ ЛИПИ «РУБАН»: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОГО ДЖЕРЕЛА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ 1917–1922 РР.

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії
і методики середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

У фокусі аналізу публікації аксіологічний контекст творів Юрія Липи, історичною основою яких були події Української революції 1917–1921 рр. Предмет дослідження – новела Ю. Липи «Рубан». **Метою** статті є актуалізація уваги до історичної прози Ю. Липи, написаної під впливом участі автора в подіях визвольних змагань та матеріалах усної історії; здійснення критичного та герменевтичного аналізу історичної новелістики автора; виокремлення історичного контексту літературного нарративу, який стосується персоналій українських отаманів, учасників визвольних змагань 1917–1922 рр. Автор звертає увагу на перспективність переосмислення істориками творів Ю. Липи як важливого літературного джерела. Акцентовано увагу на застосуванні цього виду джерел для історичних наукових студій, які стосуються проблематики повстанства та отаманщини періоду Директорії УНР 1918–1919 рр.

Методи. В основі дослідження – використання міждисциплінарних методичних оптик: наукового інструментарію історії та літератури. Для аналізу авторського нарративу застосовано критичний метод дослідження літературних та історичних джерел; використано методику герменевтичного аналізу тексту. Під час порівняння персоналій українських отаманів, які згадуються на сторінках новели, послуговуємося методом біографістики та компаративістики. Для аналізу повстанства та отаманщини застосовується історико-типологічний та порівняльний методи. Під час інтерпретації літературних джерел послуговуємося міждисциплінарним науковим інструментарієм: деконструкцією джерела та методикою історичної герменевтики.

Результати. Проаналізовано літературні та історичні джерела, що стосуються персоналій українських отаманів, що згадаються в новелі Ю. Липи «Рубан». З'ясовано історичну достовірність подій, згаданих автором. Акцентовано увагу на особливостях світогляду, діяльності, мотивації рішень, ухвалених отаманами, та інтерпретацію цих подій Ю. Липою. Розмежовано достовірну інформацію та художній вимисел автора. З'ясовано місце та значення згаданих у тексті персоналій в історії визвольних змагань.

Висновки. Новела Ю. Липи «Рубан» є прикладом літературного джерела, у якому розглянуто процеси Української революції 1917–1921 рр. Насамперед такі явища, як повстанство та отаманщина; феномен множинної суверенності: створення селянських республік у Центральній та Південній Україні. Ці явища, художньо осмислені Ю. Липою, можуть стати цікавим та перспективним дослідницьким майданчиком наукових студій з історичної регіоналістики, насамперед Центральної та Південної України.

Встановлено, що образ повстанського ватажка, отамана Рубана – збірний. Він поєднує у собі риси, манеру поведінки, тактики, світогляду декількох українських отаманів. У статті проаналізовано окремі епізоди біографій цих персоналій. Автор, використовуючи архівні джерела та сучасні дослідження з історії українського повстанства та отаманщини, спростовує версії окремих літературознавців, у яких наголошується, що отаман Рубан мав свого конкретного прототипа.

Ключові слова: Українська революція, визвольні змагання, повстанство, Ю. Липа, отаманщина, множинна суверенність, літературні джерела, Центральна Україна.

HISTORICAL CONTEXT OF YURI LYPA NOVEL “RUBAN”: CRITICAL ANALYSIS OF THE LITERARY SOURCE OF THE LIBERATION ERA 1917–1922

Mytrofanenko Yurii Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory
and Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The article is devoted to Yuriy Lypa novels, which refer to the events of Ukrainian revolution of 1917–1921. They are and they can be subject of literary analysis, of reconstruction of historical events, of the analysis of revolution period results for realization of its historical lessons. The aim of article is archive interest of readers to these composition, new attentive reading of them in terms of rethinking of revolutionary events in Ukraine in 1917–1921. Y. Lypa drew a little-known episode from the history of atamanship during the period of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources.

The purpose of the article is to draw readers' attention to these works of Y. Lypa, as a variant of alternative history, their new and careful reading in the context of reinterpretation of the events of the liberation struggles of 1917–1922.

Methods. The research is based on the synergy of interdisciplinary methodical optics: a critical method of analyzing literary and historical sources. The methods of hermeneutic text analysis are used to analyze the author's narrative. To compare the historical figures of Ukrainian chieftains mentioned on the pages of the novel, we use the biographical and comparative methods. Historical-typological and comparative analysis is used during the analysis of the uprising and atamanship. An interdisciplinary will be used to analyze literary sources: source deconstruction and techniques of historical hermeneutics.

The results. Literary and historical sources related to the personalities of Ukrainian chieftains mentioned in Y. Lypa's novella “Ruban” are analyzed. The historical reliability of the events mentioned by the author has been clarified. Attention is focused on the peculiarities of worldview, activity, motivation of decisions made by chieftains of the period of liberation struggles. A distinction is made between credible historical information and the author's fiction. The place and significance of these personalities in the history of the Ukrainian anarchist movement during the period of the liberation struggles of 1917–1921 has been clarified.

Conclusion's. Y. Lypa novella “Ruban” is an example of an artistic interpretation of the processes of the Ukrainian revolution of 1917–1921. First of all, such phenomena as the uprising and atamanship, the phenomenon of multiple sovereignty: the creation of peasant republics in Central and Southern Ukraine. It has been established that the image of the rebel leader, Ataman Ruban, is collective. He combines the features, manner of behavior, tactics, worldview of several Ukrainian chieftains. In the article, the author draws attention to these personalities. The author, using archival sources and modern research on the history of the Ukrainian uprising and chiefdom, refutes the hypothesis that chieftain Ruban had his specific prototype. These phenomena, artistically depicted and analyzed by Y. Lypa, can become an interesting and promising research platform for scientific studies on historical regionalism, primarily of Central and Southern Ukraine.

Key words: Ukrainian revolution of 1917–1921, ukrainian rebels, Yuriy Lypa, atamanship, literature source, multiple sovereignty.

Вступ. У фокусі дослідження аналіз історичної новели Юрія Липи, присвяченої подіям революційного періоду 1917–1920-х рр. Автор був учасником українських визвольних змагань. Ну думку Тімоті Снайдера, літературні твори, написані під впливом життєвого досвіду автора, можуть становити інтерес для істориків (Снайдер, 2015: 4–5). Вони містять авторську інтерпретацію подій у художньому слові, дозволяють глибше зануритися в історичну епоху, розкривають цікаві та маловідомі деталі, якими, за умови критичного аналізу їхнього змісту, можуть послуговуватися історики. Аналіз процесів, які є історичною основою твору, може стати окремих напрямом наукових інтердисциплінарних студій. Вдалим прикладом подібної дослідницької стратегії є історична, літературно-краєзнавча

розвідка «Таємниці Байгорода Юрія Яновського» (під ред. Б. Стасюка, 2018). Дослідження історичної основи цього твору на засадах використання методичних оптик історії, літературознавства, географії, краєзнавства дозволило реконструювати події антибільшовицького «Народного повстання» в Єлисаветграді навесні 1918 р., яке тривалий час залишалося білою плямою в історії Центральної України. Під цим регіоном ми розуміємо терени між Синюхою та Дніпром, Россю та Південним Бугом.

Новела «Рубан» Ю. Липи – вояка армії УНР, письменника – є надзвичайно цікавою для істориків та літературознавців. Після її прочитання в обох категорій дослідників постане питання про історичну основу твору та прототипа головного героя Рубана. Метою статті є пошук відповіді на

ці питання. Серед істориків та літературознавців доводилося читати й чути різні версії. Кожен з них намагався впізнати в отаманові Рубану конкретну особистість (Панченко, 2002: 5). На погляд автора статті, це був неправильний підхід. Ю. Липа, змальовуючи образ Рубана, використав історії багатьох українських отаманів і створив колективний портрет провідника доби визвольних змагань 1917–1921 рр. У цьому полягає авторський прийом творення образу лідера повстанського руху, який «хворіє на отаманщину». Повстанство та отаманщина – подібні за формою, але різні за змістом явища Української революції, про що автор статті писав у книзі «Українська отаманщина 1918–1919 рр.» (Митрофаненко, 2016).

То ж фрагменти біографій яких персоналій використав Ю. Липа в образі Рубана? Які історичні події стали основою сюжетної лінії твору? Відповіді на ці питання є дослідницьким завданням публікації. Їх аналіз сприятиме осмисленню колоритного образу отамана Рубана та процесів визвольних змагань у 1919 р., пов'язаних насамперед із такими явищами, як повстанство та отаманщина.

Розділ 1. Отамани Української революції в новелі Юрія Липи «Рубан». Кілька слів про самого автора. Як учаснику визвольних змагань йому не раз доводилося зустрічатися з повстанськими ватажками, чути про них від вояків та старшин Дієвої армії УНР. Тому історії військових операцій Рубана – головного героя новели проти більшовиків та білогвардійців правдоподібні та легко впізнавані, як й інший бік його вдачі – схильності до отаманщини у стосунках із регулярними частинами УНР та її політичним керівництвом. Ю. Липа, як багато сучасників отаманщини та її дослідників, намагається дати відповідь на питання: чому не вдалося створити міцний та сталий союз між повстанськими частинами та владою УНР? Він продовжує дискусію, яку інший Юрій – Юрій Яновський – розпочав на сторінках роману «Чотири шаблі», який був відразу розкритикований за симпатії автора до повстанців (Панченко, 2002: 89–90).

Події новели Ю. Липи «Рубан» розгортаються в 1919 р. – найбільш доленосному та карколомному в історії визвольних змагань. Для нього 1919 р. – це рік розквіту антибільшовицького повстанства: «Дев'ятнадцятим напровесні – на півнеба залопотіли прапори, прапори зелені, прапори жовто-блакитні, прапори армій селянських. Всі теє лопотіння почули – і міста, і містечка, і хутори... Ідуть ліси Переяславські, ліси Свининські... Ідуть люди з обрізаними з Холодного Яру, чути голоси з Чорного лісу: «Ану, брате, ходім із червоних флагів онучі драти!» (Липа, 1995: 182).

Автор вдало змалював спалах повстанського руху в Україні проти аграрної політики

більшовиків, запровадженій в березні 1919 р. У 1921 р. її ініціатор Владімір Ленін назвав цей економічний курс «воєнним комунізмом» для виправдання грабіжницької «продрозкладки». На початку 1919 р. більшість повстанських загонів в Україні підтримували прорадянські гасла червоних або були під впливом лівих українських радянських партій націонал-комуністів: боротьбистів, незалежників, борбистів. Під впливом більшовицької пропаганди вони повставали проти влади УНР уже у січні 1919 р. Потужний повстанський рух 1918 р. перетворювався на деструктивну отаманщину, яка допомагала більшовикам руйнувати українську державність. Навесні 1919 р. одним із перших, хто усвідомив свою помилку, був отаман Зелений (Данило Терпило). У квітні 1919 р. на Київщині розгорнувся потужний повстанський рух під його проводом. Столицею Зеленого стало славнозвісне Трипілля, розташоване неподалік від Києва. Близькість потужного повстанського осередку до Києва лякала більшовиків, тому в квітні 1919 р. вони кинули проти Зеленого значні сили. Ю. Липа яскраво описав наміри більшовиків: «Колір червоний, колір насильства, колір убивства – гей, Трипілля, на тебе ідуть карателі з Києва, на тебе, зелене Трипілля!». Ю. Липа вдало обіграв слово «зелений»: як колір та псевдо українського отамана Данила Терпила «Зелений» (Липа, 1995: 183).

Згадку про розмах антибільшовицького повстанського руху в Україні навесні 1919 р. ілюструють такі рядки новели: «Тісно комуністам у Харкові, тісно – в Києві, тісно тим, що прибули, і тим, що були. Черкаси, Кременчук, Корсунь, Золотоноша – там вже нема комуністів. Є Гризло, є Таценко, є Чорний Ворон, є Цокур», – писав Ю. Липа (Липа, 1995: 183–184).

Автор перераховує прізвища та псевдоніми кількох отаманів, які в 1919–1920 рр. були ватажками повстанців. Щоправда, отамана Коцура він помилково назвав Цокуром. Свирид Кокур – суперечлива постать повстанського руху. Брав участь у протигетьманському повстанні 1918 р. Але вже у січні 1919 р. разом з отаманами Хіменком, Зеленим, Данченком «захворів на отаманщину» та підняв повстання проти УНР, воював проти Директорії спільно з більшовиками. Повернувся до Суботова. Активно боровся проти білих та воював... з холодноряцями, бо ті підтримували УНР. Утворив так звану «Чигиринську республіку» зі столицею у Суботові (Солодар, 2020: 143–185).

Не вдалося ідентифікувати кого Ю. Липа мав на увазі під прізвищем Таценко. У джерелах та дослідженнях, які стосуються повстанського руху, отаман із таким прізвищем не згадується. А Чорний Ворон, як активний учасник повстанського руху, заявив про себе в 1920 р. (Коваль, 2013: 14–24; Митрофаненко, 2016: 81–117).

У цій частині новели з'являється герой на ім'я Рубан – селянин, який тікає з-під більшовицького розстрілу. Отамана з таким прізвиськом у добу визвольних змагань не існувало. Цей персонаж, на відміну від інших, згаданих отаманів, вигаданий автором. У наступних частинах твору саме Рубан стає її центральним персонажем. Надалі ми вже бачимо його на чолі потужних селянських загонів, сформованих у Центральній Україні. Подіям на теренах цього краю автор приділив чимало уваги, тому на їхньому історичному аналізі ми зупинимось детальніше. Ю. Липа писав, що «в травні дев'ятнадцятого року села були, як фортеці», тобто запекло чинили опір політиці «воєнного комунізму» і не дозволяли продзагонам збирати продрозкладку в українських селах (Липа, 1995: 192). «Кожне село тоді мріяло стати республікою», – згадували сучасники подій, – щоб убезпечити себе від обдирства, так селяни називали більшовицьку «продразв'орстку» (Митрофаненко, 2014: 113–123). Для позначення цих процесів соціологи та історики послуговуються дефініцією «множинна суверенність», позначаючи ним процес появи на теренах України локальних селянських квазідержавних утворень різної політичної орієнтації. 1919 р. був розквітом феномену множинної суверенності: «Замайорили прапори зелені, прапори жовто-блакитні, прапори армій селянських», – писав Ю. Липа (Липа, 1995: 182). Селяни перебували під впливом різних ідеологій: державницької, націонал-комуністичної, анархістської, більшовицької, а іноді для «слави парубоцької», тобто без будь-якої ідеології, вибирали кримінальний напрям діяльності (Митрофаненко, 2014: 113–123).

Топонімічні назви, час подій – травень 1919 р., згадка про Олександрію, яка разом з Гуляй-Подем стала головним повстанським центром України в травні 1919 р., у новелі допомагають розпізнати в образі Рубана риси відомого повстанського ватажка Никифора Григор'єва. У 1919 р. столицею отамана стала Олександрія, у якій він мешкав. Того року це місто мало не менше значення, ніж Гуляйполе Нестора Махна. На сторінках новели бійці Рубана з гордістю називали себе «рубанивцями», так само, як вояки 6-ої радянської дивізії, якою командував отаман Григор'єв, більше вважали себе «григор'євцями», ніж радянською частиною. Ю. Липа писав, що люди обожнювали отамана Рубана. Ця інформація підтверджується спогадами Володимира Антонова-Овсієнка – командуючого більшовицькими військами в Україні під час візиту в квітні 1919 р. до Верблужки (Митрофаненко, 2019). Рушійними силами григор'євщини було селянство Центральної України. «Їх едали назви битв: Новгород (насправді Новгородка), Веселий Кут, Любомирка. І себе вони звали: «Ми – рубанівці!», – писав Ю. Липа.

А далі прямий натяк на Никифора (Ничипора) Григор'єва: «Це було під час його походу на Олександрію» (Липа, 1995: 193). У п'ятій главі новели Ю. Липа знову згадав назви містечок Центральної України: Єлисавет, Новоукраїнка, Піщаний Брід – терени, охоплені найбільшим в Україні навесні 1919 р. антибільшовицьким повстанням під проводом отамана Григор'єва (Гусейнов, 2007: 293–490; Горак, 1998). Ю. Липа влучно виокремив центр григор'євського руху: «На Лівобережжю сама харківська експозитура советів занотувала в той час кільканадцять великих селянських походів. А на Правобережжю – там, де оперував Рубан, у міжрчищу Буга й Інгула, в околицях Черкас та Жмеринки, там була буря селянського моря. Але Рубан серед провідників – большевики зауважували» (Липа, 1995: 197). В іншому місці Ю. Липа влучно характеризує важливу рису Н. Григор'єва під іменем Рубана та його вояків як представників рухливого повстанства, що «не трималися своєї стріхи»: «Рубана не тягнуло, як інших повстанців, до власного села. Він навіть швидко покинув Лівобережжя і перейшов на правий бік на південь, потім ще далі на південь» (Липа, 1995: 193). Згадані території були охоплені григор'євським повстанським рухом у першій половині 1919 р.

Українське повстанство за стратегією можна поділити на дві категорії: осіле та рухливе. Головною рисою «осілого повстанства» була локальність дій на теренах свого села чи максимум повіту. Прикладом такого повстанства є дії холодноряців та їхнього сусіда-антагоніста С. Коцура. До рухливого повстанства, яке не обмежувалося теренами, де формувалися повстанські частини, належали загони Н. Махна, Н. Григор'єва, Ю. Тютюнника (Митрофаненко, 2013: 220–226).

Надалі Ю. Липа переносить події з Центральної України на Поділля до Жмеринки й Бару, де насправді діяли колишні частини григор'євського війська під командою Ю. Тютюнника. Збірний образ повстанського ватажка Рубана вслід за Григор'євим доповнюється рисами та епізодами з біографії Ю. Тютюнника, який був начальником штабу або «шефом», тобто головним ідеологом у дивізії Григор'єва (Тютюнник, 2008: 120). У червні 1919 р. григор'євський рух розколовся на дві частини. Ю. Тютюнник вирушив на з'єднання з армією УНР на Поділля. Його повстанці брали активну участь у звільненні Бара та Жмеринки від більшовиків, які продовжували називати повстанців Тютюнника григор'євцями. Інша частина війська, що залишилася на теренах Центральної України з Григор'євим, продовжувала діяти локально, використовуючи методи повстанської війни або, як тоді казали, «перейшли на партизанку».

Інший фрагмент новели Ю. Липи доповнює інформацію про події повстанського руху

в Центральній Україні. Епізод зі згадкою про Олександрію: «Вибралось двоє братів проти Григорієва – їх зарубали григорієвці в місті Олександрія» (Липа, 1995: 207). Цього разу Юрій Липа використав український варіант прізвища отамана Григор'єва – Григорієв. В універсалі отамана Н. Григор'єва травня 1919 р., який було видруковано на одному аркуші двома мовами: російською та українською, у російському варіанті видруковано «Григорьев», а в українському «Григорієв» (Митрофаненко, 2019: 65).

На сторінках новели є згадка про повстанську кінну дивізію Петра Ткаченка. На цій маловідомій постаті повстанського руху треба зупинитися детальніше. П. Ткаченко був одним з провідних повстанських ватажків повстанської дивізії Н. Григор'єва. Разом з отаманом перейшов на бік більшовиків у лютому 1919 р. Ю. Липа назвав його «вантажником з херсонського порту» (Липа, 1995: 205). У складі дивізії Григор'єва Ткаченко брав участь в успішних операціях, здобуваючи Херсон, Миколаїв, Одесу. Але в травні 1919 р. він не підтримав антибільшовицьке повстання Григор'єва, чим викликав величезний подив та обурення отамана. Один із перших дослідників григор'євського руху Володимир Круть навів текст телеграми Григор'єва до Ткаченка: «Братику, ти часом не здурів. Чого це ти почав горбоносих комісарів захищати. А ну, трухони ще раз Одесу» (Митрофаненко, 2019: 33–40). Але П. Ткаченко не відреагував на цей заклик. Більше того, його частина брали участь у придушенні григор'євського повстання. Зокрема, звільняли від частин Григор'єва Єлисаветград. Чому? Володимир Антонов-Овсієнко згадував про факт особистої неприязні Ткаченка до Григор'єва, яку червоні вдало використали. Щоправда, розуміючи настрої своїх бійців (колишніх григор'євців), П. Ткаченко зазначив, що більше проти повстанців отамана вони битися не будуть. Саме П. Ткаченко очолив замість Н. Григор'єва 6-ту радянську дивізію. У 1920 р. він був розстріляний більшовиками (Митрофаненко, 2019: 33–40).

Розділ 2. Повстанський рух та отаманщина у новелі Ю. Липи «Рубан». Наступна частина новели присвячена боротьбі повстанців з більшовиками за Єлисавет (Єлисаветград) – важливе місто Центральної України. Ю. Липа залишив цікавий опис Єлисавети (нині Кропивницького): «Минули Голтву, минули Ново-Українку, аж ось виринули білі й жовті доми серед запилюжених акацій – Єлисавет. Вдень Упорніков часто блукав по вулицях і базарах Єлисавету, а потім побіг до фортеці, де була чека. Начальник чека подивився на нього...: «Чи знаєте, що ми самі ледь відстрілялися від зелених тут у фортеці? Тоді мало не ввіймали голову наркомів, товариша Петровського, і забрали в нього печатки харківського уряду...» (Липа, 1995: 207).

Ю. Липа досить точно описав спроби григор'євців вдруге оволодіти Єлисаветградом у липні 1919 р., коли вони на певний час захопили частину міста і в'язницю. Більшовикам таки вдалося вибити повстанців з міста. У тому бою на боці червоних воював загін китайців, яких очолював Лі-зун-хо, якого для зручності більшовики називали «товариш Лізунов». Спогади про цей епізод вдалося відшукати в Державному архіві Кіровоградської області (Митрофаненко, 2019: 81–82). Інформація про захоплену печатку та Петровського підтверджується спогадами більшовиків (Роки боротьби на Зінов'євщині, 1927: 94–96).

Викликає лише подив, що Ю. Липа, обізнаний у тонкощах повстанського руху в Україні, назвав повстанців, які атакували Єлисавет, «зеленими», тобто повстанцями без будь-якої ідеології. Насправді, це були григор'євці, яких неправильно зараховувати до руху «зелених». Рух отамана Григор'єва був близьким до української течії лівих есерів, він деякий час перебував під впливом боротьбистів, які виступали за побудову української радянської держави, незалежної від більшовицької Росії. Їх також називали націонал-комуністами (Горак, 1998; Гусейнов, 2007: 336). Термін «зелені» більше був поширеним у Росії, ніж в Україні. «Зеленими» вважали повстанців, які виступали проти білих та червоних, але, на відміну від українських повстанців національного чи анархістського спрямування, вони не мали розробленої ідеології або ж певної політичної програми.

Ю. Липа, змальовуючи бої рубанівців (григор'євців) за Єлисавет, згадував про сутички на вулицях «присадкуватого розложистого міста, з білими та жовтими домами серед запилюжених акацій». Він поєднав два візити григор'євців у Єлисаветград, як інший Юрій, Яновський, з'єднав два епізоди перебування Марусі (Марії Никифорової), коли писав повість «Байгород» (Митрофаненко, 2018: 95–147; Митрофаненко, 2021: 34–38; Митрофаненко, 2022: 20–28).

Ю. Липа писав, що Рубан, тобто Григор'єв, був у Єлисаветі лишень добу. Чи відповідає це дійсності? Ми вже писали, що автор, описуючи перебування повстанців у Єлисаветі, поєднав два епізоди захоплення григор'євцями Єлисавету 1919 р.: у травні – тоді вони були в місті майже місяць – та атаку на Єлисаветград у липні, коли повстанці протрималися в місті лише добу. Згадуючи бої григор'євців у Єлисаветі, Ю. Липа навів назви вулиць, площ, будівель цього повітового центру Херсонської губернії, назву сіл навколо нього. На окрему увагу заслуговує згадка про «жлобню зі Злодійської балки», яка, скориставшись перемогою рубанівців, почала грабувати місто. Ю. Липа використав діалог командира григор'євців

з бійцем, який доповів йому про ситуацію, яка виникла під час погрому: «Батьку, – вигукнув гарячкувато прибулий, – Єлисавет і наш, і не наш. Гниле діло, батьку. Висипала жлобня з Явленої, із Злодійської балки на грабіж. Чорно їх, як черви. Красти їдуть» (Липа, 1995: 211).

Коли григор'євці в травні 1919 р. захопили місто, то в Єлисаветі протягом кількох травневих днів тривав великий єврейський погром, до якого, крім григор'євців, долучилися елисаветинці та мешканці навколишніх сіл. Журналісти газети «Наша жизнь», аналізуючи події погрому, писали: «В різні, влаштованій над єврейським населенням міста, брав участь не тільки григор'євський ешелон та антинародне військо, але й російське населення й багато робітників» (Митрофаненко, 2019: 69–70). Під час погрому, влаштованого григор'євцями, селяни, відчувши смак легкої наживи, почали прибувати до міста. Вони із задоволенням вантажили майно загиблих на підводи та везли додому. «Розпочалася справжня війна міста проти села», – писала анархістська преса про розмах повстанського руху в Центральній Україні (Митрофаненко, 2019: 70). Цього разу у цій війні перемогу святкували селяни, які вантажили на вози трофеї.

За художньою версією Ю. Липи, Рубан швидко приборкує погром. На жаль, такого не було в реальному житті. Погром тривав кілька днів упродовж 15–19 травня 1919 р. Його жертвами, за офіційною статистикою, стали 390 осіб, було пограбовано кілька тисяч помешкань, а місто, за влучним висловом тодішніх журналістів, стало схожим на «жебрака з протягнутою рукою» (Єлисавет. Шлях до України 1917–1923, 2022: 115–116).

У наступній главі Ю. Липа вкладає в уста Рубана (Григор'єва) фразу: «Оце Єлисавет – моя столиця» (Липа, 1995: 217). Насправді, Н. Григор'єв ніколи не вважав Єлисавет своєю столицею. Його резиденціями були Олександрія та Верблюжка. Щоправда, у травні Єлисавет був найбільшим містом, яке григор'євці контролювали упродовж місяця – травня 1919 р.

У наступній главі Ю. Липа наділяє отамана Рубана рисами колоритного повстанського ватажка Юхима Божка. Що на це вказує? Згадка автора про військові частини, які взаємодіяли з повстанцями, інформація про липневий наступ 1919 р. військ Директорії на Київ та бої за Вапнярку. Ю. Липа пояснив причини переходу повстанців Рубана до союзу з Дієвою армією УНР: «Між залізною дивізією, Денікіном та большевиками було б і досить вільного місця для Рубана. Однак випадок чи, може, якась сила потягнула його до своїх» (Липа, 1995: 215). У липні 1919 р. чимало повстанців підтримали наступ Дієвої армії УНР. Олександр Удовиченко – командир Третьої Залізної дивізії – згадував про взаємодію з повстанцями отамана Юхима Божка, яка далеко не завжди була

вдалою (Удовиченко, 1973: 74). Старшини Дієвої армії УНР Микола Капустянський та Олександр Удовиченко згадували, що Ю. Божко погано розбирався в карті та постійно конфліктував зі штабом (Капустянський, 2001: 92). Ю. Липа, характеризуючи Рубана в цій частині новели, писав про конфлікт зі штабістами, тож додав фразу: «... взагалі Рубан не любив штабів» (Липа, 1995: 218). Про нелюбов Рубана (Божка) до штабів писав також Ю. Тютюнник. Коли його дивізія з'єдналася з підрозділом Ю. Божка під колоритною назвою «Запорозька Січ», той відразу запропонував Ю. Тютюннику спільно «гарненько почистити» штаб (Митрофаненко, 2016: 132–133). На відміну від Рубана, який не пішов на прямий конфлікт із С. Петлюрою, Ю. Божко таки збирався атакувати штаб українського війська, але був обеззброєний та затриманий представниками військової влади УНР (Митрофаненко, Цимлякова, 2008: 61–62). Під час сутички в Жмеринці Ю. Божко втратив око. Його «Запорозьку Січ» було розформовано та включено до складу Київської дивізії Ю. Тютюнника.

У цій же главі є ще кілька натяків на отамана Ю. Божка як частини образу отамана Рубана. Зокрема, про його власний «отаманський суд», тобто покарання своїх козаків шомполами та відмова віддавати їх до судових інстанцій УНР за правопорушення. Є згадка про вимогу Рубанові здати бригаду (дивізію) і його відмову виконати цей наказ (Липа, 1995: 219–220). Згадані епізоди підтверджуються історичними джерелами. Конфлікт з приводу Рубана (Божка) виник між військовими в армії УНР: одні виступали за збереження повстанських частин, інші за їхнє переформатування на регулярні (Митрофаненко, 2016: 47–65). Прихильники повстанців відзначали їхню хоробрість, тому готові були пробачити божківцям окремі чудасії: «Він ніколи України не зрадив... Він уміє нищити... А на дещо треба дивитися крізь пальці... Ми в нашій історії завжди мали мальовничі з польотом природи...». Противники Рубана заперечували: «Перед нами – великі завдання. Мусимо своїх Рубанів обтесати та пристосувати. Час минув на романтичні дикості» (Липа, 1995: 221). Під «романтичними дикостями» мали на увазі порядки, які отаман Божко завів у своїй екзотичній дивізії під назвою «Запорозька Січ», де діяли козацькі звичаї, традиції, існувала виборність командирів, власна присяга, довільне виконання наказів командування та інші архаїчні елементи (Митрофаненко, Цимлякова, 2008: 57–63).

Літо 1919 р. було періодом рішучої боротьби С. Петлюри з отаманщиною, яскравим представником якої був саме Ю. Божко. Одним з елементів отаманії була відверта зневага повстанців до регулярних частин, про що згадував один з кращих офіцерів українського війська О. Удовиченко (Удовиченко, 1973: 72–74). Ю. Липа писав, як один із

рубанивців, спостерігаючи за конфліктом отамана зі старшиною регулярного війська УНР, вигукнув: «Дак, що ж там Рубанок роздивляється – вдарить на них і – гайда в степ! Ще коли б старорежимні війська, дак страшно, а то якісь синьожупанники (мова про синьожупанну дивізію ДА УНР – прим. Ю.М), стрільці – вдарить та й годі» (Липа, 1995: 223). Прихильники Рубана намагаються перекопати його визнати необхідність переваг регулярного війська над повстанським: «оповідав йому як своєму, що мусимо опанувати стихію для держави сильної, найсильнішої...». Але Рубан не повірив (Липа, 1995: 224). Він залишив регулярне військо, вчинивши, як свого часу повстанські ватажки Н. Григор'єв, Зелений, А. Гулий-Гуленко. Текст листа, який Рубан написав С. Петлюрі, нагадав реальний вчинок отамана Андрія Гулого-Гуленка, який через конфлікт з керівництвом Дієвої армії УНР в лютому 1919 р. залишив регулярне військо, але продовжив боротьбу з більшовиками, зібравши потужну повстанську частину (Митрофаненко, 2014: 108–120). Ю. Липа подав свій варіант листа Рубана до Петлюри: «Батько Петлюра! Як я бив проклятих злодіїв большевиків, так і далі битиму. А з зрадниками, штабними і постачателями мені не по дорозі, і ти їм не вір. А як поляжу, то мене лихом не згадуй і жінці вмерти з голоду не дай. – Рубан» (Липа, 1995: 225). Випадки виділення коштів родинам загиблих отаманів мали місце. Наприклад, у 1919 р. Директорія УНР фінансово підтримала сім'ю отамана Дмитра Соколовського.

За сюжетом новели Рубан залишив ДА УНР. Як же склалася доля Ю. Божка у цій частині новели прототипу Рубана? У листопаді 1919 р. він, порозумівшись із Головним Отаманом, таки повернувся до війська, але ненадовго. На початку грудня 1919 р. Божко разом з Омеляном Волохом та Олександром Данченком підняв заколот проти УНР. Доля Ю. Божка була трагічною. На початку 1920 р. його застрелив власний джура, ймовірно за наказом іншого отамана О. Волоха.

Література:

1. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) : історичне дослідження. Фастів : Політ-фаст, 1998. 224 с.
2. Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. 492 с.
3. Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. / Упор. Вівсяна І., Житков О., Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький : ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.
4. Коваль Р. Чорний Ворон. П'ять біографій. Київ–Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. 95 с.
5. Липа Ю. Рубан. *Козаки в Московії*. Львів : Червона калина, 1995. С. 182–229.
6. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 228 с.
7. Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна* : збірник наукових праць. 2014. Вип. XI. С. 113–123.

Новела теж завершується смертю повстанського ватажка. Білогвардійці стратили Рубана в місті, де він, за словами Ю. Липи, колись панував, тобто в Єлисаветграді (Єлисаветі). У новелі згадується наказ білогвардійського офіцера про дощечку, прикріплену до тіла Рубана з надписом: «Тут висить Рубан, нищитель російських людей» (Липа, 1995: 229). Подібний епізод мав місце в реальному житті. У Єлисаветграді в листопаді 1919 р. за наказом відомого білогвардійського генерала Якова Слацова повісили повстанця Стратієнка з табличкою «бандит-повстанець-комуніст» (Митрофаненко, 2019: 121–122). Можливо, Ю. Липа використав цей епізод для фіналу своєї цікавої новели, чимало фрагментів якої є близькими до історичних реалій.

Висновки. Образ повстанського ватажка, отамана Рубана, яскраво змальований Ю. Липою, – збірний, тому немає одного конкретного прототипу. Він поєднує у собі риси, манеру поведінки, тактики, світогляду декількох українських отаманів, згаданих у дослідженні. В образі Рубана та рубанивців легко можна розпізнати риси отаманщини – деструктивного мілітарного руху, спрямованого проти власної держави, незважаючи на її офіційне визнання (Митрофаненко, 2022: 24–30; Митрофаненко, 2016: 126–139). В останній главі новели Ю. Липа розмірковує над питанням: чи можливо було приборкати отаманщину та зберегти для українського війська таких, як Рубан? Ю. Липа вважав, що так, бо вклав фразу одному із захисників Рубана: «Я вам скажу, панове, – процідив крізь зуби, – з Рубаном можна було б будувати імперію» (Липа, 1995: 225).

Полемізуючи з Ю. Липою, висловимо свій погляд на проблему отаманщини в українському війську в 1919 р., детальніше розкрити в монографії «Українська отаманщина 1918–1919 рр.». Аналіз подій 1919 р. довів неможливість ефективного використання отаманії для розбудови війська та держави, що стало однією з причин поразки Української революції 1917–1921 рр.

8. Митрофаненко Ю. Рецензія на книгу «Провідники повстанського руху Придніпров'я». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 35. С. 24–30.
9. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги Володимира Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34–38.
10. Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81–117.
11. Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д.В. Архірейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126–140.
12. Митрофаненко Ю. Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка в революційних подіях 1918–1919 рр. на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126–140.
13. Митрофаненко Ю. Невідомі аспекти Української революції 1917–1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XII. 2019. С. 33–40.
14. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. До портрета отамана Ю. Божка. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2008. Т. 16. С. 57–63.
15. Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917–1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 220–226.
16. Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 40. С. 20–28.
17. Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. Кіровоград : Мавік, 2002. 147 с.
18. Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зинов'ївщині. Зинов'євськ : Окружна Жовтнева комісія, 1927. 196 с.
19. Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд. Кн. 2. 1919 рік. У вирі революцій / за ред. Ю. Митрофаненка. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 184 с.
20. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталінім. Київ : Дуліби, 2015. 584 с.
21. Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 390 с.
22. Тасмниці Байгорода Юрія Яновського. Літературно-історична розвідка *упор. Б. Стасюк*. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. 204 с.
23. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк : Видавництво «Червона Калина», 1973. 264 с.
24. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ : Книга Роду, 2008. 312 с.
25. Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання. / передм. Я. Тинченко. Київ : Темпора, 2004. 558 с.

References:

1. Horak, V. (1998). Povstantsi otamana Hryhor'yeva (serpen' 1918 – serpen' 1919 rr.): Ist. doslidzhennya [The rebels of Ataman Grigoriev (August 1918 – August 1919): Hist. Research]. Fastiv: Polit-fast. 224 s. [in Ukrainian].
2. Huseynov, H. (2007). Pishchanyu Brid ta yoho okolytsi [Pishchanyu Brid and its surroundings]. Dnipropetrovs'k: ART-PRES, 492 s. [in Ukrainian].
3. Koval', R. (2013). Chornyy Voron. P'yat' biohrafiy [Black Raven. Five biographies]. Kyiv – Vinnytsya: DP “Derzhavna kartohrafichna fabryka”. 95 s. [in Ukrainian].
4. Lyra, Y. (1995). Ruban. *Kozaky v Moskoviyi* [Ruban. *Cossacks in Moscow*]. L'viv: Chervona kalyna, 1995. S. 182–229 [in Ukrainian].
5. Mytrofanenko, Y. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rokiv [The Ukrainian chiefdom of 1918–1919]. Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD, 2016. 228 s. [in Ukrainian].
6. Mytrofanenko, Y. (2014). Fenomen “mnozhynnoyi suverennosti” revolyutsiynoyi doby 1917–1920 rr. u konteksti protsesiv natsional'noho derzhavotvorennya [The phenomenon of “multiple sovereignty” of the revolutionary era of 1917–1920 in the context of the processes of national state formation]. *Naddnipyrians'ka Ukrayina: zb. nauk. prats'*. 2014. Vyp. XI. S. 113–123 [in Ukrainian].
7. Mytrofanenko, Y. (2021). “Retsenziya na knyhu “Providnyky povstans'koho rukhu Prydniprov'ya” [Review of the book “Leaders of the insurgent movement of Prydniprov'ya”]. *Pivdennyy arkhiv (istorychni nauky)*. № 35. S. 24–30 [in Ukrainian].
8. Mytrofanenko, Y. (2021). Katerynoslavs'ke chy yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku? Neohrafichnyy kazus knigi Volodymyra Antonova-Ovsiyenka “Zapysky pro hromadyans'ku viynu” [Ekaterinoslav or

- Yelysavetgrad uprising of 1918? Geographical case study of Volodymyr Antonov-Ovsienko “Notes on the Civil War”]. *Pivdenyny arkhiv (istorychni nauky)*. 2021. № 34. S. 34–38 [in Ukrainian].
9. Mytrofanenko, Y. (2016). Kholodnyy Yar v istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1920-kh rr.: istoriohrafichna tradytsiya ta suchasni innovatsiyi osmyslennya [Kholodny Yar in the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920s: historiographical tradition and modern innovations of understanding]. *Ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh*. № 21. S. 81–117 [in Ukrainian].
 10. Mytrofanenko, Y. (2016). Z pryvodu retsenziyi D.V. Arkhireys'koho na knyhu Y. Mytrofanenka “Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr.” [Regarding D.V. Arkhireyskyi's review of Y. Mytrofanenko's book “Ukrainian Otamanshchyna 1918–1919”]. *Prydniprov'ya: istoryko-krayeznavchi doslidzhennya*. Vyp. 14. S. 126–140 [in Ukrainian].
 11. Mytrofanenko, Y. (2014). Viys'kova diyal'nist' Andriya Huloho-Hulienka v revolyutsiynykh podiyakh 1918–1919 rr. na Katerynoslavshchyni [Military activity of Andrii Guliy-Gulienko in the revolutionary events of 1918–1919 in the Ekaterinoslav region]. *Prydniprov'ya: istoryko-krayeznavchi doslidzhennya*. Vyp. 14. S. 126–140 [in Ukrainian].
 12. Mytrofanenko, Y. (2019). Nevidomi aspekty Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. na Yelysavetchyni: personalistychnyy vymir. *Mizh Buhom i Dnipro* [Unknown aspects of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in Yelysavetchyna: a personalistic dimension]. *Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny*. Vyp. XII. 2019. S. 33–40 [in Ukrainian].
 13. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2008). Do portreta otamana Y. Bozhka [To the portrait of otaman Y. Bozhko]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoryia ta arkeolohiya*. T. 16. S. 57–63 [in Ukrainian].
 14. Mytrofanenko, Y. (2022). Anarkhistky Mariya (Marusya) Nykyforova ta Halyna (Ahafiya) Kuz'menko: hendernyy personalistychnyy vymir revolyutsiyanoi doby 1917–1921 rr. [Maria (Marusya) Nykyforova ta Galina (Agafia) Kuzmenko: anarchist women in the revolutionary events of 1917–1921]. *Pivdenyny arkhiv. Istorychni nauky*. № 40. S. 20–28 [in Ukrainian].
 15. Mytrofanenko, Y. (2013). Selyans'ki rukhy revolyutsiynoho periodu 1917–1920-kh rr. na terenakh suchasnoyi Kirovohradshchyni [Peasant movements of the revolutionary period 1917–1920s. on the territory of modern Kirovohrad region]. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. Vynnychenka*. Vyp. 18. S. 220–226 [in Ukrainian].
 16. Panchenko, V. (2002). Mors'kyy reys Yuriya Tret'oho [Sea voyage of Yuri the Third]. Kirovohrad: Mavik. 147 s. [in Ukrainian].
 17. Roky borot'by. Zbirnyk materialiv z istoriyi revolyutsiynoho rukhu na Zynov'yivshchyni [Years of struggle. A collection of materials on the history of the revolutionary movement in Zinoviev Region] (1927). Zinov'yevs'k: Okruzhna Zhovtneva komisiya, 196 s. [in Russian].
 18. Roky borot'by na Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrayins'kyy pohlyad. Kn. 2. 1919 [Years of struggle on Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrainian opinion]. *Avtor-uporyad. Y. Mytrofanenko*. Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD, 2019. S. 87 [in Ukrainian].
 19. Snayder, T. (2015). Kryvavi zemli. Yevropa mizh Hitlerom ta Stalynym [Bloody lands. Europe between Hitler and Stalin]. Kiev: Duliby, 2015. 584 s. [in Russian].
 20. Solodar, O. (2020). Pid pokrovom Kholodnoho Yaru [Under the cover of Kholodny Yar]. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Y.A. 390 s. [in Ukrainian].
 21. Tayemnytsi Bayhoroda Yuriya Yanovs'koho. Literaturno-istorychna rozvidka (2018). [Mysteries of Baigorod by Yury Yanovsky. Literary and historical intelligence emphasis]. / upor. B. Stasyuk. Kropyvnyts'kiy: TOV “Imeks-LTD”. 204 s. [in Ukrainian].
 22. Tyutyunnyk, Y. (2008). Zapysky heneral-khorunzhoho [Notes of the general-khorunzhoho]. Kyiv: Knyha Rodu, 312 s. [in Ukrainian].
 23. Udovychenko, O. (1973). Tretya Zalizna dyviziya [Third Iron Division]. N'yu-York: Vydavnytstvo “Chervona Kalyna”, 264 s. [in Ukrainian].
 24. Ukrayina. 1919 rik.: M. Kapustyans'kiy “Pokhid Ukrayins'kykh armiy na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi”. Y. Malanyuk “Uryvky zi spohadiv”. Dokumenty ta materialy: Dokumental'no-naukove vydannya [Ukraine. 1919: M. Kapustyanskyi “March of Ukrainian armies to Kyiv – Odessa in 1919”. E. Malanyuk “Excerpts from memories”. Documents and materials: Documentary and scientific publication]. (2004). / Peredm. Y. Tynchenko. Kyiv: Tempora, 558 s. [in Ukrainian].
 25. Yelysavet. Shlyakh do Ukrayiny. 1917–1923 rr. Zbirnyk dokumentiv [Elizaveth. The way to Ukraine. 1917–1923. Collection of documents]. (2022). Upor. Vivsyana I., Zhytkov O., Marenets' L., Mytrofanenko Y., Orlyk V., Pasichnyk L. Kropyvnyts'kiy: TOV “Polihraf-Servis”. S. 235–236 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.03.2023
The article was received 20 March 2023